

De pest in Woerden en zijn gevolgen voor een smidsgezin, 1636

door C. Hamoen

Oorlogen, ziekten en misoogsten waren de angst en schrik van onze voorouders: rampspoeden die door vele van hen als de straffende hand van God beschouwd werden.

Over de pest is al veel geschreven. Leo Noordergraaf en Gerrit Valk geven in hun boek *“De Gave Gods: de pest in Holland in de late middeleeuwen”* een indrukwekkende lijst met literatuur over dit onderwerp.¹ Wat kan dit artikel hier nog aan toevoegen? Het wil proberen de verschrikkelijke gevolgen van deze ziekte voor de samenleving te beschrijven aan de hand van één familie. De dorre opsomming van cijfers geeft een ander beeld van een ramp dan wanneer we achter deze getallen mensen met een naam, bekenden of onbekenden, zien.

Steeds heeft de pest, dan hier dan weer elders, slachtoffers gemaakt. De bevolking had diverse namen voor de ziekte: de zwarte dood, de gave Gods, de gesel Gods. Tot op de dag van vandaag komt het woord “pest” in ons taalgebruik spreekwoordelijk of als scheldwoord voor.

Voor het jaar 1636 in Woerden is gekozen omdat we in de Woerdense archieven over dat jaar nogal wat gegevens kunnen vinden. Op 16 april van dat jaar komen we het woord “pest” tegen bij de benoeming van Heyltgen Jansdochter tot stedelijk pestvroedvrouw.² In mei neemt het Woerdense Stadsbestuur maatregelen om de epidemie te bestrijden. De overledenen dienen binnen drie maal vierentwintig uur begraven te worden. De begrafenis en mogen twee maal per dag plaatsvinden, namelijk om tien uur ‘s morgens en om drie uur ‘s middags.³

In het doopboek van de Evangelisch Lutherse gemeente van het nabijgelegen Bodegraven lezen we het volgende: “13 juny 1636, sijnde een vrijdach, gedoopt een soontje van Pieter Janszoon, out 6 a 7 jaer, wonende aan de Groote Wierickerkaai, genaemt Dirck”. Eronder staat geschreven “welcks kint eenighe daghen nadyen aen de pest is komen te overlijden”.⁴

In de nazomer van 1636 volgen de gebeurtenissen elkaar snel op. Op 10 augustus sterft de Woerdense burgemeester Pieter Jansz Bijeman en rond die datum overlijdt ook zijn vrouw. Burgemeester Johan Dibbits blijft als enige burgemeester in functie.⁵

Aert Janszoon van Rijnevelshorn, een vooraanstaand Woerdenaar, beschreef de pest in Woerden in zijn boek *Een christelijck aenspraecke ofte vertroostinghe*.⁶ Hij noemt geen namen, maar vermeldde dat in veel huizen twee of drie doden te betreuren waren; hij beschrijft ook het sterven van burgemeester Bijeman. Laten we Rijnevelshorn zelf aan het woord in een citaat, gebaseerd op de Bijbeltekst uit Psalm 91: 6-7: “Voor de pestilentie, die in de donkerheid wandelt, voor het verderf, dat op de middag verwoest. Aan uw zijden zullen er duizend vallen en tienduizend aan uw rechterhand”. Van Rijnevelshorn schreef met deze tekst in het achterhoofd: “Oock vielen er veele aen mijn rechter en slinckersijde, ja voor en achter mijne huysinghe, sodat er veertig storven achter en tachtigh voor mij, van de Cromwijckerpoort tot ‘t Guldenvliessteegh en dijk”.

Dit wordt gestaafd door gegevens uit het notarieel archief en het archief van de weeskamer van Woerden. Waarschijnlijk is een groot aantal testamenten hals over kop opgesteld, wanneer de ziekte al binnen het huis was. Een voorbeeld hiervan is het testament van Bruyn van Cleeff: het weesboek vermeldt zijn eigenhandig geschreven testament op 10 september 1636 ‘s nachts om vier uur.⁷ Hij vergat echter de voogdij over zijn minderjarige kinderen te regelen. De weeskamer besloot na het testament gelezen te hebben “tegen de minste kosten de voogdij van stadswege te regelen”: er werden twee voogden aangesteld.

Een ander schrijnend geval vinden we in het weesboek op 3 februari 1640, bij de afhandeling van een nalatenschap.⁸ De doodkisten en de begrafenis van Gerrit Jansz Snijder, zijn vrouw en twee kinderen werden betaald uit de in de boedel aangetroffen penningen. Vier kinderen, Ariaentje, Heyltgen, Jan en Merrichgen zijn dan nog in leven.

In het weesboek vinden we de afhandeling van een nalatenschap, waardoor over één gezin erg

veel bekend wordt. De inkomsten en uitgaven zijn tot de laatste penning verantwoord door de voogden, onder wie de al genoemde Aert Jansz van Rijnvelshorn.⁹

De eindafrekening vond plaats op 27 december 1639, waarschijnlijk is het jongste weeskind op die datum meerderjarig of in het huwelijk getreden. Het betreft het gezin van Pieter Willemsz, smid in de Haverstraat, gehuwd met Annichge Mathijsdr. Het echtpaar had vier kinderen: Simon, Willem, Marrichgen en Mathijs. Vader was een goed vakman met veel werk, vaak in samenwerking met de timmerman Dirck Jansz Verwey. Onder zijn klanten bevonden zich onder meer het Woerdense stadsbestuur, het Leprooshuis, het polderbestuur van Kromwijk en veel boeren uit die polder.

De smederij in de Haverstraat (thans de Havenstraat) was al bekend in de zestiende eeuw. Op 10 juni 1591 verkocht Merrichje, de weduwe van meester Pons, de smederij met woning aan Gerrit Jansz, smid. Op 31 december 1598 is Willem Jansz eigenaar; wellicht is dit de vader van de genoemde Pieter Willemsz.¹⁰

Wanneer het noodlot precies toesloeg in het gezin van de smid is niet bekend, maar in elk geval voor 21 oktober 1636. Op die datum tellen de voogden, met Claas Matthijsz uit Hazerswoude, een broer van de moeder, in het bijzijn van de twee weeskinderen het geld dat in het huis is gevonden: 190 gulden. Het spaargeld van de kinderen Marrichgen en Mathijs werd ook genoteerd: een koningsdaalder, een halve koningsdaalder, een engelse thien, een gouden carolusgulden en een gouden koningsdaalder. Marrichgen beheert het geld zelf, Thijs laat het aan zijn voogden over.



Aart Jansz van Rijnvelshorn, schrijver van de "Christelijck aenspraecke".
Collectie Stadsarchief Woerden

Op 27 en 28 december werden de uitgaven voor de doodkisten en de begrafenis geregistreerd: "betaelt aan de vrouw van Quirijn Dierten Keijser, timmerman te Woerden, f 18,- voor vier doodskisten". De burens uit de Haverstraat hebben vader en moeder ten grave gedragen en ontvangen hiervoor zes gulden. De buurvrijers, ongehuwde jongemannen, droegen de twee gestorven kinderen, Willem en Simon, naar hun laatste rustplaats: kosten vijf gulden.

Er was ook een rekening van de pestmeester. De pestmeester was een chirurgijn die zich met de behandeling van slachtoffers van de pest bezighield. In Woerden was dit mr. Jan Steen, die op de Hogewoerd woonde, op de hoek van de Cromme Ellebooghsteeg. De rekening luidde "Willem Pietersz gemeestert, 20 stuyvers"; een andere rekening: "Thijs Willemsz het seer aen sijn hals te meesteren, 3 1/2 gulden". Deze laatste vermelding duidt op bulten, die in de hals gesneden moesten worden. Het ging hier dus om de builenpest, niet om longpest. Thijs overleefde de ziekte en de operatie, zijn vader dus niet.

De kinderen waren op dat moment bijna volwassen, in die tijd 25 jaar oud.

Marrichgen zette zo goed als mogelijk het huishouden voort; ze kreeg daarvoor regelmatig huishoudgeld van de voogden. Ze verantwoordde op haar beurt regelmatig de uitgaven en inkomsten uit achterstallige rekeningen, die aan haar betaald werden.

Dirck Jansz Verwey, de timmerman, kreeg op 23 januari 1638 tien en een halve gulden "voor dat hij veel dingen hadde uutgeschreven uut het schrijfboeck en de leye van Pieter Willemsz, smit, oock met verscheydene luyden gereekent hadde".

De volgende rekeningen stonden nog open:

"Geleverde materialen en arbeidsloon aan de Middellantse

watermolen over 1635	f 35 : 9 : 8
Smeden voor Cornelis Cornelisz op Cromwijck	f 7 : 2 : 4
Marrichgen Willem Aertsz, restant	f 8 : 2 : 8
De weduwe van Aelbert Cornelisz, restant	f 2 : 14 : 2
De weduwe van Huych Jansz op Cromwijck, restant	f 3 : 14 : 0
Luyt Jansen, olislager	f 12 : 0 : 12
IJserwerck aen een wagen van Laurus Screvelsen	f 4 : 10 : 0
Dirck Cornelisz, op de Poel, restant	f 2 : 2 : 0
Voor 't werck aen het Leprooshuys	f 1 : 4 : 4
Frans Huybertsz	f 12 : 0 : 0
Cornelis Segrumsz	f 10 : 0 : 0
De stad Woerden, verdient met smeden	f 33 : 10 : 0
Jan Heyndricksz alias dicke Jan, op Cromwijck	f 6 : 5 : 12
De Middellantse watermolen verdient over 1636	f 7 : 14 : 0
Gerrit Fyen, restant	f 3 : 3 : 0
Jan Pietersz, molenaar, voor 't smeden	f 10 : 0 : 0

Het huis en de smederij werden op 5 juli 1637 voor driehonderd gulden verkocht aan Jacob Dircksz IJsvogel en Willem Gerritsen, bouwmeester; de boomgaard werd voor twaalf gulden per jaar verpacht aan Dirck Cornelisz van der Mij. De inboedel bracht op het "erffhuys" (openbare verkoping) nog honderdtachtig gulden en achttien stuivers op.

Vader Pieter Willemsz had ook nog aan verschillende personen geld geleend. Gerrit Stevensz de Graaff leende zo honderd gulden en gaf een zilveren beker als onderpand. Dirck Claesz Blockhuys, Nellichgen Dircksd., weduwe van Claes Jacobsz, tinnegieter, en Jan Harmensz van Leeuwen, leenden ook elk honderd gulden.

Na het "erffhuys" bleven nog enkele artikelen in de smederij achter; ze werden in de loop van het jaar alsnog verkocht. Hieronder waren enkele vermeldenswaardige zaken als een "hael" (een getakte ijzeren staaf, waaraan een ketel boven het vuur kon worden gehangen), een "evenaertjen"



*De smidse in de Havenstraat (thans restaurant De Smidse), circa 1925.
Collectie Stadsarchief Woerden*

Thijs heeft veel meer van het erfdeel opgenomen dan zijn zuster. Telkens vraagt hij geld voor het stoppen van zijn sokken tot het kopen van een bijl. Trouwens, ook de “vastelavont” liet hij niet aan zijn neus voorbij gaan en daarbij rolden de schellingen ook over de diverse tapkasten. Hij is voor 8 augustus 1638 getrouwd, want voor die datum staat in de rekening genoteerd: “Tijds Pietersz zes stuyvers doen hij tot Woerden quam om voor sijn vrouw schapenvleys te coopen”. Waar de kinderen zijn gaan wonen en hoe hun levensloop verder is geweest, heb ik niet uitgezocht. Aangetoond is dat de pest van 1636 hun leven ingrijpend beïnvloed heeft.

Noten:

1. Noordergraaf, Leo, en Gerrit Valk *De Gave Gods: de pest in Holland vanaf de late middeleeuwen* (Bergen, 1988).
2. Stadsarchief Woerden (SAW), Notulen vroedschap 1596-1660, inv. KI-10.
3. Plomp, Nico *Ziekzorg in Woerden* (Woerden, 1980), p. 18.
4. Rijksarchief in Zuid-Holland, DTB Bodegraven, invnr. 12, Doopboek Evangelisch Lutherse gemeente 1629-1812.
5. SAW, Archief Weeskamer, inv.nr. 21, folio 53.
6. Rijnevelshorn, A.I. van *Eenne Christelijck aenspraecke ofte vertroostinghe aen alle eenvoudighe burgers binnen Woerden in dese regeerende pesttijden* (z.pl., 1636)
7. SAW, Archief Weeskamer, inv.nr. 21, folio 61.
8. Als voren, inv.nr. 15a, folio 35.
9. Als voren, inv.nr. 15a, folio 34/5, 247-247v; inv.nr. 15b, folio 2.
10. SAW, Oud-Rechterlijk archief Woerden, protocollen schepenkennissen 1593-1601, invnr. 79, folio 246 en 274.